

به یاد شادروان استاد سعید نفیسی
استاد تاریخ تصوف دانشگاه تهران

سماع در تصوف

از دکتر اسماعیل حاکمی

-۱۰-

کتابهای عمده‌یی که در باب سماع نوشته شده است

کتابهای عمده و معروف را به ترتیب سال تألیف و یا وفات مؤلف نام می‌بریم :

۱ - یکی از قدیم‌ترین و معتبرترین کتب صوفیه (کتاب اللمع فی التصوف) تألیف ابونصر عبدالله بن علی سراج طوسی (۳۷۸ ، ۴) است که مشتمل است بر مقدماتی برای بیان تصوف و شناساندن عرفان و اهمیت مقام صوفیه و عرفا و بحث در احوال و مقامات سالک طریقت و اقامت ادله از قرآن و احادیث برای اثبات صحت مقالات صوفیه و مقامات عارفان و مناقب مشایخ قوم و شرح آداب متصوفه و اثبات آیات و کرامات و خوارق عادات اولیاء و توضیح الفاظ و اصطلاحات مشکله و توجیه شطحیات صوفیه و امثال آن ...

این کتاب در سنهٔ یکهزار و نهصد و چهارده میلادی در لیدن به نفقهٔ اوقاف گیب به تصحیح و اهتمام مستشرق انگلیسی (رینولدالین نیکلسن) بافهارس رجال و نساء و اماکن و قبائل و مقدمهٔ مفصل به انگلیسی در دوست صفحه به طبع رسیده

است ۱ نسخه‌ای که از آن در نوشتن این رساله استفاده شده چاپ لیدن است و صفحات ۲۶۷ تا ۳۱۰ آن به سماع و احکام و آداب آن اختصاص دارد .

۲ - کتاب التعرف لمذهب التصوف تألیف ابوبکر محمد بن ابراهیم بخاری الکلاباذی (م : ۳۸۰ - یا ۳۹۰) که به گفته حاجی خلیفه در کشف الظنون مشایخ صوفیه درباره این کتاب گفته‌اند : «لولا التعرف لما عرف التصوف» . این کتاب را «خواجه امام اجل زاهد و فقیه عالم ابواب ابراهیم بن اسمعیل بن محمد بن عبد الله المستملی البخاری» شرح کرده است و در پایان جلد چهارم در آن از سماع سخن رفته است . این کتاب در لکنهو از کشور هندوستان (به سال ۱۹۱۲ میلادی) به چاپ رسیده و در نوشتن این رساله از صفحه ۱۹۵ تا ۲۰۲ (جلد چهارم پایان کتاب) از آن استفاده شده است ۲ .

۳ - کلمات قصار با با طاهر عریان همدانی عارف وارسته (م : ۴۱۰ هجری) که به ضمیمه دو بیت‌های دلکش وی به طبع رسیده است . یک شرح عربی منسوب به (عین القضاة) و شرح عربی دیگری از شارح مجهول و دو شرح فارسی و عربی هم در قرن اخیر از عارف بزرگ ملا سلطانعلی گنابادی بر مجموعه کلمات قصار او نوشته شده است ۳ نگارنده از (باب الثامن فی السماع والذکر ، ص ۹۲ تا ۹۴) کلمات قصار که به ضمیمه دو بیت‌های او از طرف اداره مجله ارمغان و به کوشش مرحوم وحید دستگردی به طبع رسیده استفاده کرده است .

۴ - کتاب (قوت القلوب فی معامله المحبوب) تألیف ابوطالب محمد بن علی بن عطیة الحارثی المکی متوفی در سال سیصد و هشتاد و شش که به گفته جامی در نفحات الانس : «قالوا لم یصنف فی الاسلام مثله فی دقائق الطریق» . این کتاب در دو مجلد در سنه یکهزار و سیصد و ده هجری قمری در مصر به طبع رسیده است ۴ . از فصل (مخادف المحبین و مقاماتهم فی الخوف صفحه ۹۰ به بعد) در نوشتن این رساله استفاده شده است .

۵ - طبقات الصوفیه تألیف ابو عبد الرحمن محمد بن حسین السلمی النیشابوری (م : ۴۱۲) که ابن الجوزی در کتاب تلبیس ابلیس بعد از حارث محاسبی او را از

۱ - تاریخ تصوف دکتر غنی ج ۲ ص ۵۳۷

۲ - شرح تعرف به همت آقای دکتر مینوچهر استاد دانشگاه تصحیح و بخش نخست آن توسط بنیاد فرهنگ ایران چاپ شده است .

۳ - دیوان کامل با با طاهر عریان چاپ کتابفروشی ادب (چاپ سوم ص ۸۲)

قدیم‌ترین مؤلفان صوفیه شمرده است. کتاب طبقات الصوفیة سلمی را خواجه عبدالله انصاری هروی در مجالس وعظ املاء می‌کرده و بعضی تراجم مشایخ دیگر را بر آن افزوده است و چون به زبان هروی قدیم بوده جامی آن را تلخیص و تهذیب کرده و مطالب دیگری بر آن افزوده و به این طریق کتاب (نفحات الانس) را ساخته است. ۵. این کتاب در مصر به چاپ رسیده و نگارنده از قسمتهای مختلف آن در نوشتن این مطالب استفاده کرده است (مخصوصاً مراجعه شود به صفحات : ۲۰۵ - ۳۲۹ - ۳۶۹ - ۴۳۲ و ۵۰۰)

۶ - کتاب (منازل السائرین) تألیف خواجه عبدالله انصاری (م : ۴۸۱) که کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی (م : ۷۳۰ - یا ۷۳۵) شرح مشهوری بر آن نوشته و متن آن مستقلاً و نیز با شرح کاشانی در مصر و ایران به طبع رسیده است. نگارنده این اوراق از باب السماع ، (صفحه ۴۴ تا ۴۶ این کتاب) و شرح عبدالرزاق کاشانی که در حاشیه آن نوشته شده است استفاده کرده است .

۷ - کتاب (حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء) تألیف ابونعیم احمد بن عبدالله اصفهانی متوفی در سنه چهارصد و سی که به زبان عربی تألیف شده و در سال چهارصد و بیست و دو تألیف آن به اتمام رسیده است و از سنه یک هزار و سیصد و پنجاه و یک تا سنه یک هزار و سیصد و پنجاه و هفت هجری قمری به طبع رسیده است و مشتمل است بر شرح احوال مفصل و مبسوط ششصد و هشتاد و نه نفر از زهاد و عباد و نساک و صوفیه از صدر اسلام تا اواخر قرن چهارم به علاوه سخنان و مواعظ و حکم و آداب و قصص و حکایاتی که به هر یک از آنها منسوب است و احادیث و اخباری که عده کثیری از ایشان روایت کرده‌اند. کتاب (حلیة الاولیاء) مفصل‌ترین کتابی است که در تراجم احوال صوفیه تا کنون تألیف شده است. ۷ .

۸ - کشف‌المحجوب که مؤلف آن ابوالحسن علی بن عثمان بن ابی‌علی جلابی غزنوی هجویری (م : ۴۶۵) است . جلابی از مریدان شیخ ابوالفضل محمد بن حسن ختلی است و غیر از او بسیاری از مشایخ را نیز دیده و از آنان در کتاب خود نقل قول کرده است . کتاب کشف‌المحجوب او از امهات کتب صوفیه و از جمله قدیمترین

۴ - تاریخ تصوف دکتر غنی ص ۵۳۸

۵ - تاریخ ادبیات در ایران تألیف آقای دکتر صفا (ج ۲ ص ۹۱۲)

۶ - تاریخ تصوف دکتر غنی ص ۵۴۰

۷ - تاریخ تصوف در اسلام (دکتر غنی ، ج ۲ ص ۵۳۸)

آنهاست که بعدها مورد استفاده کسانی که در احوال و آثار مشایخ صوفیه کتاب می‌نوشته‌اند قرار گرفت. مانند عطار در تذکرة الاولیاء و جامی در نفحات الانس^۸... این کتاب در سنه هزار و سیصد و چهل و چهار هجری قمری (مطابق با سنه ۱۹۲۶ میلادی) در لنهنگراد به اهتمام (ژوکوفسکی) به طبع رسیده و بار دیگر در سال یک هزار و سیصد و سی و شش شمسی به وسیله مؤسسه امیر کبیر از روی طبع ژوکوفسکی به صورت افست چاپ گردیده است. صفحات ۵۰۸ - ۵۴۶ این کتاب به سماع اختصاص دارد که در آن پیرامون اباحه و حرمت سماع و انواع و آداب آن و سماع قرآن و مطالب دیگر سخن رفته است. صاحب کشف‌المحجوب از کتاب دیگری به نام (کتاب اندر اباحت سماع) تألیف یکی از ائمه اهل حدیث نیز یاد کرده است^۹.

۹ - رساله قشریه تألیف ابوالقاسم عبدالکریم هوازن القشیری (م، ۴۶۵) که آن را به سال ۴۳۷ در ذکر مبانی تصوف نوشته است. این کتاب با آنکه رساله موحیدی است یکی از جامع‌ترین مؤلفات صوفیه است و مشتمل است بر بیان عقائد صوفیه و شرح حال مختصر هشتاد و سه نفر از مشایخ معروف و تفسیر الفاظ مشکله شایع بین عرفا و بیان مقامات و احوال و آداب اهل سلوک و کرامات اولیاء و امثال آن^{۱۰}.

این کتاب در سنه ۱۳۴۶ هجری قمری در مصر به طبع رسیده است. در نوشتن مطالب این سلسله مقالات از (باب فی السماع، ص ۱۵۱ به بعد) استفاده شده است^{۱۱}.

۱۰ - آثار امام محمد غزالی (م، ۵۰۵) که معروف‌ترین آنها کتاب (احیاء علوم الدین) است به عربی و کتاب (کیمیای سعادت) به فارسی. کتاب (احیاء العلوم) به چهار ربع منقسم می‌شود: عبادات و عادات و مهلکات و منجیات و هر يك از این چهار قسمت مشتمل بر ده کتاب و هر کتاب

۸ - تاریخ ادبیات در ایران تألیف آقای دکتر صفاج ۲ ص ۸۹۲

۹ - کشف‌المحجوب ص ۵۲۴ (افست تهران).

۱۰ - تاریخ ادبیات در ایران ج ۲ ص ۸۸۹

۱۱ - ترجمه فارسی رساله قشریه به تصحیح استاد فروزانفر از طرف بنگاه ترجمه و نشر کتاب به طبع رسیده است.

۱۲ - رجوع شود به شماره ۱۰۹ مجله موسیقی

مشمول بر فصول و ابواب عدیده است . جزء دوم یعنی ربع عادات مشتمل است بر کتاب آداب الاکل و کتاب آداب النکاح و کتاب احکام الکسب و کتاب الحلال والحرام .. و (کتاب السماع والوجد) ... و اخلاق النبوة نظر غزالی را در باب سماع قبلانقل کرده ایم ۱۲ و در نقل آن از چاپ مصر (ص ۲۰۰ به بعد) استفاده شده است .

(کیمیای سعادت) وی نیز خلاصه‌یی از (احیاء العلوم) است که غزالی آن را بعد از بازگشت از سفرده ساله خود میان سالهای ۴۹۰ - ۵۰۰ هجری نوشته است . غزالی این را در چهار عنوان و چهار رکن نهاده است . چهار عنوان در (شناختن نفس خویش) و (شناختن حق تعالی) و (شناختن دنیا) و (شناختن آخرت) ... از این کتاب نیز از (باب آداب سماع و وجد : نیمه اول کتاب ، صفحات ۳۶۹ - ۳۸۹) چاپ تهران به کوشش آقای احمد آرام استفاده شده است ۱۳ .

۱۱ - کتاب (اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید) تألیف محمد بن المنور بن ابی سعید بن ابی طاهر بن ابی سعید بن ابی الخیر که ظاهراً بین سنوات یانصد و هفتاد و یانصد و هشتاد یعنی چند سال بعد از تألیف کتاب (حالات و سخنان شیخ ابوسعید) ۱۴ تألیف شده است . محمد بن منور از احفاد نزدیک شیخ ابوسعید ابوالخیر و از بنی اعمام کمال الدین محمد بن ابی روح مؤلف کتاب (حالات و سخنان ابوسعید) است و بعد از آن کتاب همین کتاب (اسرار التوحید) قدیم ترین و مفصل ترین ترجمه حالی است که مستقلاً در باره یک نفر عارف به زبان فارسی نوشته شده است . نگارنده از جای جای آن و مخصوصاً از صفحات (۱۵۲ ، ۲۲۳ ، ۲۴۱ ، ۳۱۸) چاپ تهران مصحح آقای دکتر صفا) استفاده کرده است .

۱۲ - (نقد العلم والعلماء یا تلبیس ابلیس) تألیف جمال الدین ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزی البغدادی (م : ۵۹۷) متکلم بزرگ اشعری . ابن الجوزی در کتاب (تلبیس ابلیس) که آن را برای معرفی فرق و اقوامی که به نحوی از انحاء به فریب ابلیس از راه رشاد دور شده اند ، نوشته است و شرح مفصلی در ذکر دلایل گمراهی صوفیه آورده است . وی شواهد بسیار برای کفر و زندقه و الحاد عده‌یی از مشایخ آورده و تلبیس ابلیس را درباره صوفیه در موارد مختلفی از قبیل سماع و وسواس در طهارت و بنای رباطها برای عبادت (دون مساجد) و تجرد از دنیا و مافیها و رقص و غناء و بسیاری مسائل دیگر دانسته و هر یک را بتفصیل توضیح داده است .

۱۳ - در باب احوال و آثار غزالی مراجعه شود به : (غزالی نامه استاد همائی)

۱۴ - در سال ۱۸۹۹ به اهتمام ژوکوفسکی در لنینگراد به طبع رسیده است .

این کتاب نیز در مصر به طبع رسیده و قسمت عمده‌ی آن اختصاص دارد
به رد سماع صوفیان ۱۵ .

۱۳ - کتاب (عبر العاشقین) تألیف شیخ روزبهان بقلی (ابو محمد بقلی
فسوی) متوفی در سال ۶۰۶ که از طرف (انستیتوی فرهنگی ایران و فرانسه) به
تصحیح پروفیسور هنری کربن و آقای دکتر محمد معین استاد دانشگاه تهران چاپ
شده است .

درباره سماع روزبهان و عقیده او در باب سماع مراجعه شود به : (صفحات
۵۲ و ۶۱ مقدمه کتاب و صفحه ۵۳ از متن کتاب عبر العاشقین) .

۱۴ - (تبصرة العوام فی معرفة مقامات الانام) که از کتب مشهور فارسی ذکر
محل و نحل است و به دست یکی از علمای شیعه امامیه در حدود اوایل قرن هفتم
تألیف شده است . در باره مؤلف و زمان تألیف آن اطلاع صحیح دقیقی در دست
نیست . بعضی از جمله عبدالله افندی مؤلف (ریاض العلماء) آن را به شیخ ابوالفتوح
رازی صاحب تفسیر روض الجنان نسبت داده و برخی مؤلف آن را به اشتباه سید
شریف علم الهدی ابوالقاسم علی بن حسین مرتضی (م : ۴۳۶) دانسته اند . صاحب
(روضات الجنات) کتاب تبصرة العوام را تألیف سید مرتضی بن الداعی بن القاسم الحسنی
الرازی ملقب به (صفی الدین) می داند و نام کتاب او را (تبصرة العوام فی تفضیل
مذاهب الملتین) می آورد . کتاب تبصرة العوام در بیست و شش باب است در ذکر
مقالات فرق خارج از اسلام و اسلامی ۱۶ . این کتاب به تصحیح شادروان عباس اقبال
آشتیانی به سال ۱۳۱۳ شمسی در تهران به طبع رسیده است و نگارنده از باب
سیزدهم آن (در مقالات صوفیان ، صفحات ۱۳۳ - ۱۳۹) استفاده کرده است .

۱۵ - کتاب (مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد) تألیف شیخ نجم الدین
رازی معروف به نجم الدین دایه (ابوبکر عبدالله بن محمد بن شاهواراسدی رازی)
که مختصری از آن به نام (منتخب مرصاد العباد) در سال هزار و سیصد و یک هجری
قمری و نسخه کامل آن نیز در سنه هزار و سیصد و پنجاه و دو قمری (مطابق ۱۳۱۲
هجری شمسی) به سعی و اهتمام مرحوم آقا سید حسین شمس العرفاء در تهران به
طبع رسیده است ۱۷ و بار دیگر همین کتاب در سال ۱۳۳۶ شمسی در تهران چاپ

۱۵ - تاریخ ادبیات در ایران ج ۲ ص ۲۲۳

۱۶ - مقدمه کتاب به قلم مرحوم اقبال و تاریخ ادبیات آقای دکتر صفا ج

۲ ص ۱۰۳۳

۱۷ - تاریخ تصوف دکتر غنی ص ۵۴۷

شده و مأخذ نگارنده نیز (صفحات ۲۰۵-۲۰۶) همین طبع بوده است .

۱۶ - تذکرة الاولیاء تألیف فریدالدین محمد بن ابوبکر ابراهیم عطار نیشابوری (م : ۶۱۸) این کتاب شرح حال و نقل اقوال نودوشش نفر از معارف عرفای قبل از مغول است که بیشتر اهتمام مؤلف متوجه به اقوال و آراء عرفا بوده و کمتر به شرح حال به معنای واقعی پرداخته است . تذکرة الاولیاء یکی از دلکشترین و زیباترین کتابهای نثری تصوف است و شیوه نگارش آن بر همان منوال است که در آثار منظوم عطار می بینیم یعنی ساده و دلانگیز و خالی از تکلف است و عطار جز در مقدمه احوال هر یک از مشایخ که چند جمله متوازن مسجع بر همان توالی که معتاد نویسندگان صوفیه بوده آورده در بقیه کتاب نثری به روانی آب و به لطافت نسیم صبا دارد ...

دو جلد تذکرة الاولیاء در یک مجلد مستقل به سال ۱۹۰۵ میلادی به اهتمام مستشرق انگلیسی (رنولد نیکلسن) با مقدمه انتقادی در شرح احوال شیخ عطار به قلم استاد علامه مرحوم محمد قزوینی در لیدن به طبع رسیده . این کتاب بعداً نیز در تهران توسط کتابخانه مرکزی به چاپ رسیده و مأخذ ما نیز (چاپ سوم تهران جلد اول ص ۲۴۷ و جلد دوم صفحات ۳۶ ، ۲۴۱ ، ۲۶۶ و ۲۸۰) بوده است . اخیراً این کتاب ترجمند با تصحیح و توضیحات دوست دانشمند گرامی آقای دکتر محمد استعلامی به سرمایه کتابخانه زوار به طبع رسیده است ۱۸ .

۱۷ - کتاب (معارف) تألیف سلطان العلماء بهاءالدین محمد بن حسین خطیبی بلخی معروف به (بهاءالدین ولد) . این کتاب یکی از مهمترین و بهترین کتابهای پارسی از آثار صوفیان به شمار می رود ، (بهاء ولد) از کبار مشایخ صوفیه در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری است و خود از تربیت یافتگان شیخ نجم الدین کبری است . بهاء ولد پس از مهاجرت از بلخ و اقامت در قونیه به وعظ و ارشاد سرگرم شد و مریدان بسیار یافت و بنا به روایت افلاکی در سال ۶۲۸ و به روایت دولت شاه در سال ۶۳۱ بدرود حیات گفت . تنها اثری که از بهاء ولد باقی مانده کتاب معارف اوست که مجموعه بی از مجالس و مواعظ او محسوب می شود و این کتاب در سال ۱۳۳۳ به تصحیح استاد بدیع الزمان فروزانفر به طبع رسیده است ۱۹ .

۱۸ - در باب عطار مراجعه شود به : شرح احوال و نقد آثار عطار (استاد

فروزانفر) و احوال و آثار عطار (مرحوم سعید نفیسی) .

۱۹ - تاریخ ادبیات دزایران ج ۲ ص ۱۰۱۹

در باب سماع مراجعه شود به (صفحات ۱۵۵ ، ۳۴۸ و ۳۸۴ و موارد دیگر)

۱۸ - (عوارف المعارف) شیخ شهاب‌الدین سهره‌وردی (ابو حفص عمر بن محمد) (م ، ۶۳۲) . این کتاب یکی از بهترین و جامع‌ترین مصنفات صوفیه و مشتمل است بر شصت و سه باب در منشاء علوم و ماهیت تصوف و فرق صوفیه و شرح خرقه مشایخ و آداب سفر و حضر و سماع و اخلاق صوفیه و امثال آن . (عوارف المعارف) در حاشیه (احیاء العلوم) غزالی در مصر به طبع رسیده و مأخذ ما نیز (صفحات : ۸۱ - ۱۴۱ عوارف در حاشیه جلد دوم احیاء العلوم) طبع قاهره است .

۱۹ - تألیفات شیخ محی‌الدین ابن‌العربی (م ، ۶۳۸) که معروف‌ترین آنها ، (فتوحات مکیه) و (فصوص الحکم) است .

فتوحات مکیه شاید مفصل‌ترین کتابی باشد که در تصوف تألیف شده است . این کتاب در چهار مجلد در (بولاق) مصر و در قاهره (سنه ۱۳۲۹) به طبع رسیده است . ۲۰ فصوص الحکم دارای بیست و هفت فصل و راجع به تصوف می‌باشد که عبدالرزاق کاشانی آن را تفسیر کرده است . ۲۱ همچنین محمود بن محمد قیصری شرحی بر آن نوشته و مأخذ ما نیز فصل هفتم همان شرح می‌باشد که در سال ۱۲۹۹ در تهران به چاپ رسیده است .

۲۰ - (فیه مافیه) ، تقریرات مولانا جلال‌الدین (م ، ۶۷۲) موضوع این کتاب تقریرات مواضع عارفانه و مسائل مربوط به اخلاق و تصوف است . در باب سماع مراجعه شود به (صفحه ۷۴ کتاب و صفحه ۲۸۹ حواشی و تعلیقات به قلم استاد فروزانفر) .

۲۱ - دیوان سلطان‌ولد - مجموعه اشعار سلطان ولد پسر مولانا جلال‌الدین رومی (م ، ۷۱۲) . این مجموعه به کوشش استاد سعید نفیسی در تهران به طبع رسیده است . استاد نفیسی در مقدمه دیوان شرح جامعی در باب مکتب مولوی و فرقه مولویه و آداب آنان در سماع نوشته‌اند و نگارنده نیز از صفحات (۱۲ - ۲۹ مقدمه دیوان) استفاده فراوان کرده است .

۲۲ - مثنوی (کنوز الرموز) از امیرحسینی رکن‌الدین عالم‌بن‌ابی‌الحسین هروی مشتهر به سادات . این امیرحسینی از اجله عرفای خراسان بوده و در سال ۷۱۸ در شهر هرات وفات یافته است و او همان کسی است که از شیخ محمود شبستری

۲۰ - تاریخ تصوف ج ۲ ص ۵۴۷

۲۱ - تصوف ترجمه آقای مهرداد مهرین

پرسشهایی کرده و شیخ شبستری هم مثنوی (گلشن راز) را در جواب سؤالات وی ساخته است. امیر حسینی جز (کنز الرموز) آثار دیگری نیز به نظم و نثر دارد ۲۲ صفحات ۵۸ - ۶۰ این مثنوی که به سال ۱۳۱۷ در شیراز به طبع رسیده در بیان سماع و کیفیت آن است.

۲۳ - کتاب (مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه) تألیف عزالدین محمود کاشانی (م: ۷۳۵). این کتاب در ده باب و در آداب و اقوال صوفیه نوشته شده و فصل نهم از باب پنجم آن در سماع و آداب آن می باشد. این کتاب را استاد جلال الدین همائی در سال ۱۳۲۳ در تهران تصحیح کرده و به طبع رسانده اند.

۲۴ - (جام جم) مثنوی عرفانی و اجتماعی اثر اوحدی مراغی (م: ۷۳۸) این مثنوی شامل پنج هزار بیت است که يك بار به اهتمام مرحوم وحید دستگردی چاپ شده و در سال ۱۳۴۰ شمسی نیز به کوشش استاد سعید نفیسی به ضمیمه (دیوان اوحدی مراغی) به طبع رسیده است و صفحات (۶۲۹ - ۶۳۲) آن مربوط به سماع است.

۲۵ - (نقایس الفنون فی عرایس العیون) تألیف علامه شمس الدین محمد بن محمود آملی از عالمان قرن هشتم هجری که آن را به نام شیخ ابواسحق اینجو ساخته است. نقایس الفنون در بیان شرف علم و تقسیم علوم است به علوم اوائل و اواخر و شامل علوم ادبی است در پانزده فن مانند: علم لغت و علم بیان و معانی و علم صرف ... و علم اصول و فقه ۲۳.

فصل دهم این کتاب (در سماع و آداب آن) است که نگارنده از صفحات ۲۱۳ - ۲۱۴ چاپ تهران (سال ۱۳۱۶) استفاده کرده است.

۲۶ - (صفوة الصفا) تألیف توکل بن اسمعیل بن حاجی مشهور به (ابن بزاز اردبیلی) (مؤلف به سال ۷۵۹ هجری). این کتاب در شرح احوال شیخ صفی الدین اردبیلی نوشته شده و در سال ۱۳۲۹ در بمبئی به طبع رسیده است و در باب سماع شیخ و در تحقیق تواجد و وجود از صفحات (۶۱ - ۱۶۴ - ۲۱۰ - ۲۱۱ - ۲۱۳ چاپ بمبئی استفاده شده است).

۲۲ - تاریخ ادبی ایران تألیف ادوارد براون ج ۳ ترجمه جناب آقای حکمت ص ۱۸۹.

۲۳ - راهنمای ادبیات فارسی تألیف خانم دکتر خانلری ص ۳۹۷ - تاریخ مغول مرحوم اقبال ص ۵۲۵

- ۲۷ - آثار جامی (نورالدین عبدالرحمن) شاعر و عارف نامبردار قرن نهم هجری (م: ۸۹۸) مانند: نفحات الانس، بهارستان، و سبحة الابرار. نگارنده بیش از همه از نفحات الانس چاپ تهران به کوشش آقای توحیدی پور صفحات: (۱۹۴ - ۱۹۷ - ۳۲۸ - ۴۶۸ - ۶۰۳) استفاده کرده است.
- ۲۸ - حبیب السیر - تألیف غیاث الدین بن همام الدین مشهور به (خواندمیر) (م: ۹۴۱ هجری). در جلد سوم این کتاب ضمن شرح خانقاههایی که به امر غازان خان ساخته شده شرط سماع در خانقاه نیز ذکر گردیده است.
- ۲۹ - التصوف الاسلامی - تألیف دکتر زکی مبلرک چاپ قاهره
- ۳۰ و ۳۱ - (بستان السیاحه) و (ریاض السیاحه) حاج زین العابدین شیروانی
- ۳۲ - طرائق الحقائق تألیف حاج نایب الصدر معصوم علی شیرازی
- ۳۳ - اسلام و تصوف تألیف نیکلسن ترجمه آقای مدرسی نهاوندی
- ۳۴ - تاریخ تصوف اسلام (دو مجلد) تألیف مرحوم دکتر غنی
- ۳۵ - زندگانی مولانا جلال الدین تألیف استاد بدیع الزمان فروزانفر
- ۳۶ - تاریخ فرهنگ ایران تألیف آقای دکتر صدیق اعلم
- ۳۷ - سلسله مقالات آقای دکتر ذبیح الله صفا مندرج در مجله مهر سال چهارم
- ۳۸ - مقاله آقای دکتر عبدالحسین زرکوب مندرج در مجله یغما سال چهاردهم (شماره ۱)
- ۳۹ - ارزش میراث صوفیه تألیف آقای دکتر زرین کوب
- ۴۰ - فرهنگ اشعار حافظ تألیف آقای دکتر رجائی
- ۴۱ - Studies in Islamic Mysticism by R. Nicholson
- ضمناً نام بسیاری از مآخذ دیگر را در پاورقی شماره های گذشته نقل کرده ایم.

رتال جامع علوم انسانی